

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI NYELVÉRŐL

I.

„Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezsei és városi, ázsiai és európai. Mi is ősieks és modernek vagyunk, európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és költők népe.”¹

Költő volt, — de bölcsészhallgató és kicsit nyelvész is. Mint egyik mestere és példaképe Arany János, ő is tudatosan foglalkozott anyanyelvvél, kutatta lehetőségeit, felmérte és elemezte. Prózai írásaiból nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozólag egész breviáriumot lehetne összeállítani. Egy, 1929 decemberi bírálatában például kifejti a felesleges idegen szavak elleni érveit, — a megértés akadálya, a hatni akarás gátja használatuk — és bár az érvelés akkor kicsit parasztromantikus indoklását utóbb nem is vállalta —, később maga is igyekezett kerülni az idegen szavak túlzott használatát. A szó, — a költői szó — keletkezéséről is már korán írt —, szinte minden esztétikai, kritikai írásában szól a nyelvről, stílusról. De most nem erről —, költészete nyelvéről szólunk.

Már kortársai tudták: József Attiláról nem lehet úgy írni, hogy költői nyelvéről ne ejtsenek szót. És valóban, az első kritikáktól máig sokan írtak már nyelvének sajátosságairól. Az

¹ *József Attila Összes Művei III. Bp. 1958. 272.*

erre érzékenyek legkivált: különösen Fejtő Ferenc korai tanulmányait említhetném, Bóka László esszéit, – utóbb Gyertyán Ervin és Levendel Júlia–Horgas Béla könyvét, Fodor András elemzését. Mezey Katalin szép vallomását. És Török Gábor tollából négy könyvnyi tanulmány, elemzés is született már József Attila költői nyelvével összefüggő kérdésekről.² Wacha Imre még készíti a József Attila szótárt. A Magyar Nyelvőr szerkesztői is évek óta sorozatosan közölnek nyelvi szempontú elemzéseket verseiről. Szabó Zoltán *Kis magyar stílus-történetében* szép fejezet szól róla. És éppen legutoljára jelent meg a kecskeméti Forrásban Szekér Endre cikke e kérdéstről.³

Van hát mire támaszkodnunk –, bár költői nyelvről rendszeres összefoglaló mű még nem született meg. Az évforduló alkalom arra, hogy elgondolkozzunk arról, hogyan érzékeljük, jellemezhetjük költői nyelvét ma, amikor nyelvhasználatunk változóban, amikor a magyar nyelvet a valóság s idő részéről új és új „kihívások” érik, – amikor a nyelv „szétretegződése” van folyamatban. De adhat-e bármilyen nagy költő nyelve támaszt, segítséget, példát, – a ma embere számára gondolatai és gondoljai, helyzete és kívánságai kimondására?

II.

Mindenekelőtt: néhány módszertani kérdéstről. József Attila költői nyelvének jellegzetességeiről szólva, elsősorban érett líráját vettem tekintetbe, tehát nagyjából az 1929 utáni verseket, s különösen az 1933 után születetteket. Mert bármilyen érdekes is a korai időszak, és tudjuk, mestermű is született már

² Török Gábor: *A líra: logika (J. A. költői nyelve)*. Bp. 1968. – uő., *Lírai igefüggvények stílusztikája*. Bp., 1974. – uő., *Költői rébuszok*. Bp., 1974. – uő., *József Attila kommentárok*. Bp., 1976.

³ Szekér Endre: *Jegyzetek József Attila költői nyelvről*. Forrás, 1980/4. 51–55.

az első években —, nyelvi és poétikai szempontból mesterei és kortársai, Ady és Kassák, Szabó Dezső és Juhász Gyula, Chr. Morgenstern és a francia szürrealisták nyoma még nagyon erős rajta —, úgyhogy nem egy jelenség, amelyet az ő kizárólagos jellegzetességének vagy leleményének tartanánk, s úgy elemeznénk, inkább a még igazi hangját kereső fiatalember tanulóéveinek sajátja. Igaz, a későbbi évekre vonatkozóan is fennállhat az aggály: mi a sajátja, s mi az, amiben közös kortársaival. (Főleg Szabó Lőrincsel és Illyés Gyulával való összevetés lenne fontos.) Másrészt, már az addigi, József Attila nyelvére vonatkozó irodalomnak is buktatója —, s ennek a tanulmánynak a megfogalmazása során is előkerült a minden stíluskutatót fenyegető nehézség: a költői nyelv vizsgálatánál nehéz elválasztani a poétikai és a nyelvi vizsgálatot —, megjelölni, mi az, ami egy adott verssorban poétikai eszköz, s mi nyelvi kifejezés —, mi minden tartozik a *költői nyelv* körébe. A továbbiakban tehát óhatatlanul poétikai jellegzetességekről is kell szólnom.

III.

József Attila érett lírája költői nyelvének egyik jellegzetessége, hogy nincs első pillantásra feltűnő, kiöltő sajátysága. Mint sok más kortársa, ő is —, visszahatásul az előző nemzedék és saját ifjúsága ellen —, igyekszik „mindennapi” lenni — egy bizonyos lehiggadt, látszólag tárgyilagos és józan költői köznyelven írni. Ez jellemző 1932 utáni műveire.

Csak közelebbi odafigyelés fedheti fel: az a „normalitás”, ez a szabályosság, ez a köznapiság csak látszat, mögötte, alatta a nyelv lehetőségeinek végsőkig feszítése, kényes egyensúlyban tartott grammatikai feszültség, szabálytalan szabályosság jellemzi. Ezért olyan ismerős és érthető — és ezért oly sokrétű megglepetést keltő az a kései költészet. „... és az ő jelentése megváltoztatta a nyelv egész anyagát” — írja Vas István róla írt

Rapszodiájában. De hogyan? Ennek néhány összetevőjéről szólok a továbbiakban:

a.) *„Sűrű csönd ropog a havas mezőben”* – induljunk ki a *Holt vidék* e nagyon is ismert soraiból. Együttesen vehetjük itt szemügyre nyelvének sajátosságait: a sűrítési, a tömörítést, az egységben ábrázolást. A mondat rendkívül szabályos szerkezetében nagy ellentétet tömörít, arányos pontossággal feszít ki nagy távlatokat. Az *ige* érzékletes, szemléletes, hangutánzó-hangfestő jellegű –, s középpontként köti össze a két jelzős szerkezetet. Közülük a második a szokott, leíró, köznapi jellegű kapcsolás, – az első alanyi rész jelző-jelzett összetétele már nagyon is sajátos: különböző érzékterületekről vett jelző és jelzett szó –, s egyúttal gazdagítása mindkét jelentéskörnek. A „sűrű” újabb távlatot ad a „csönd”-nek – a „ropog” ige pedig életre kelti a „csönd”-et, az élőlényé válik, aktívvá, önálló szereplővé. Tömörítés, sűrítés egyfelől –, bonyolult vonatkozások, nagy távlatok beleprelésése arányos-pontos, szűkszavú mondattagokba –, ez a József Attila-i érett költői nyelv egyik legfeltűnőbb sajátossága. És ezekben a tömör nyelvi formákban egy emberesített tárgyi világ, egy megelevenedett fogalmi rendszer feszeng. (Sokat írtak már József Attila-i megszemélyesítésről, Török Gábor részletes kategóriarendszert állított fel és időbeli statisztikát is közölt róla. Hadd jegyezzük meg, hogy költészete, nyelve a legfeltűnőbb sajátosságával kapcsolatban még hátravan a lélektani és az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálat.) E kettő együtt: a világ, a jelenségek, a fogalmak, a folyamatok emberesítése, élővé tétele, mintegy felrobbantása –, majd kemény és józan nyelvi formákba kényszerítése; a József Attila-i tömörítés és nyelvhasználat egyik jellegzetessége és egyik oka annak, hogy olyan sok formulája, mondata, arányos-pontos verssora vált szállóigévé, behelyettesíthető mondatná. Már korábban feltűnik ez a sajátossága, hogy bonyolult élettények sorát, események sorát tudja mértanian pontos, arányos mondatokba tömöríteni.

Bevezető

Lidi nénémnek öccse itt,
 Batu khán pesti rokona,
 kenyéren élte éveit
 s nem volt azúrkék paplana;
 kinek verséért a halál
 öles kondérban főz babot –
 hejh burzsoá! hejh proletár! –
 én, József Attila, itt vagyok!

Itt nyelvtanilag is segít e forma kialakításában a magyar népdal, népballada, – és a középkori francia balladai forma is, – Villon átfogalmazásában.

Érett költészete antropomorfizálásának félig ironikus meghirdetése ez a néhány, 1929 végi sor lehetne:

... egy hűvösen heverő
 répa, egy jámbor meszelő
 meg én hallgatjuk gondolkodva.

Amikor azután a jelenségek bonyolultsága fokozódik, amikor „fecseg a felszín”, akkor a beszélő és író egyénnek szüksége van arra, hogy redundancia-mentesen, pontosan, tömören fogalmazzon –, s az ehhez szükséges „modell”-t nyújtja – számunkra is –, a József Attila-i költői nyelv. „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd” – mondta maga – s „a termelési erőket odakint és az ösztönöket idebent”, „a dolgozó nép okos gyülekezetében hányni-vetni meg száz bajunk”, „rendezni végre közös dolgainkat”, – a „Tejfoggal kőbe mért haraptál? ”, csak néhány példa ezekre a ma már klasszikussá érett, szinte köznyelvvivé lett „érmékre”, formulákra.

Nemcsak a bonyolult valóságdarabok, hanem azokat összekötő felé- és alárendelő logikai viszonyok, a sokszorosán összetett, egymást feltételező cselekvési és lélektani vonatkozások pontos, árnyalt, kifejezése szinte a végsőkéig feszítette a magyar nyelv addigi lehetőségeit:

Szegényember akkor lop, ha éhes,
Akkor se lop, de hát nagyon éhes

*

Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

*

Légy, ami lennél, férfi

*

Bár velük voltam volna én boldogan

A tömörítéshez, a pontosan csattanó fogalmazás szükségleteihez hajlítja a szavakat —, József Attila költői nyelvében a szóalkotás eszközei közül talán ezért elsősorban nem a szóösszetétel, talán nem is a szóképzés, hanem két másik eszköz az uralkodó: a szóelvonás (ebben ismét Török Gábor elemzéseire hivatkozom); a „leh, a kecs, csin” típus; és főleg a szavak jelentéskörének bővítése, módosítása, alakítása, — azaz a nyelvnek nem robbanásszerűen, Ady módján történő alakítása, hanem belső lehetőségeinek tágítása, — a bevezetőül idézett szavai szellemében.

b) „*Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van*” — írta, és valóban nyelvének másik sajátága: a világ új jelenségeire, a tudomány, a társadalom és természettudomány új fogalmaira „szabatos szó” keresése. Talán nem vulgarizálás itt sem, ha arra utalunk: mintha itt is előre megérezte volna a ma gondját: amikor a tudomány új eredményei, a technika új szükségletei szinte naponta követelnek új és új szavakat, fogalmakat, jelentenek új kihívást a nyelv számára. József Attila a magyar nyelvet, mint ez a bevezetőül idézett sorokból kiderül, alkalmasnak látta erre a feladatra. Költői művében a fogalmak megelevenednek, szemléletessé válnak —, prózai műveiben pedig egyik fő törekvése a szabatos magyar fogalmi nyelv kidolgozása. Költői nyelvbe már korán beemeli a nagyváros, a gyár szavait — az „elevátort” és a „frászkarikát” —, ebben

azonban még Kassák, olykor Szabó Dezső útját követi. Amikor érett éveiben a marxista közgazdaságtan, a politika, a szociológia, a lélektan, a néprajz, a történelem, utóbb a matematika, és a fizika fogalom- és gondolatrendszerét dolgozza át, fogalmazza meg szemléletesen, akkor valóban egy újfajta magyar nyelvi eszköztár megteremtése felé tesz lépést. Nem az idegen szavak használatát választja, nem is a körülírást, hanem a megelevenítést, a szemléletessé tételt, azt az utat, amelyen voltaképpen a filozófia *fogalmi* nyelve máshol is kialakult. Csak néhány, nagyon ismert példa szemléletes fogalmiságára:

Bölcsebb, korod előtt hajolj

*

kis, búvó országokra rálehel a tőke sárga szája . . .

*

a munkabér, a munkaerő ára, cincog zsebünkben . . .

*

A történelem futószallagára szerelve ígyen készül a világ . . .

*

Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön a dolgozók finom fém-államát

*

Bársonyon futnak perceim, vagy Köszörűn sikló idő,

*

A szabadság sétára megy
kit könny s vér teremtett,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

*

Egy pillanat, s kész az idő egésze

*

Ős patkány terjeszt kórt miköztünk
a meg nem gondolt gondolat

*

A semmi ágán ül szívem
kis teste hangtalan vacog

*

a világ a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág . . .

Ez a szemléletes fogalmiság, a fogalmak antropomorfizálása voltaképpen – a nyelvalkotás egyik módja. „Fogalmad úgy világít, mint ott kinn a nyers tél . . .” – írta egy vázlatában.

Persze: a szemléletessé vált fogalomhálózat költői megjelenítése és az absztrakt tudományos-szakmai nyelv szó-készletének tudatos felépítése, megalkotása között még nagy a távolság. De a József Attila-i út mégis rávilágít a nyelv szemléletes alapú fogalmi gazdagításának egy lehetőségére, (érdekes módon: más irányból indulva Németh László is erre tett kísérletet metaforizált esszényelvében.)

c) „*Ezüst derével ráz a nyír egy szellőcskét és leng az ég*”. – József Attila költészetének ismerői tudják, hogy mindezt, a valóság mélyeinek megragadását, az ellentétekben való látást, szabatos világmagyarázatot –, ellenpontozza és erősíti nála a báj, játékoság, kecsesség, könnyedség. Vajon van-e ennek nyelvi megfelelője, jelentkezik-e ez a költői sajátság a nyelvben? Valószínűleg igen: a könnyedség, báj nyelvi értékeit olyan jelenségekben kereshetjük, mint a kicsinyítés gyakorisága (itt is Török Gábor szorgalmas munkájára, statisztikájára utalok), mint a hangutánzás, hangfestés tudatos-játékos, kiszámított alkalmazása, amely igen gyakran kellemesség képzetét kelti („és lágú a tanya. langy az ó!”) olykor a keménységet („törekeny természet a tőke megtörte. . .”). Leginkább azonban szókincsében. Erről eddig csak egyes versekkel kap-

csolatban szóltak, egész művére vonatkozóan nincs összeállítás –, de valószínűnek látszik, hogy szókincsének egy jelentős része a régi magyar nyelv és a népdalok nyelvének felfrissítése, új kontextusba állítása; egy más része a „városi népnyelv” átalakítása. Éppen a természet- és társadalomtudományi szabatosság, az érzékletesség és a folyton megújulni képes frissesség jellemzi ezt a költői nyelvet: („Szalad a puli pillanatot. . . , Az öntőműhely vasladik. . .”)

A későbbi években viszont egyre inkább a teljesen köznyelvi jellegű, illetőleg a „normál” költői nyelvből vett szókincs az uralkodó, a pontosságot, arányosságot, szemléletességet egyre inkább konvencionált eszközökkel tudja már elérni.

Langy, permeteg eső szemerkél,
uj búza pelyhe ütközik.
Kéményre gólya s a levert tél
jeges csucskokra költözik.
Zöld robbanásokkal kitört
a kikeleti víg erőszak.
Asztalos műhelye előtt
remény legyint meg, friss fenyőszag

Mit ír a hírlap? Dúl a banda
Spanyolhonban és fosztogat;
Kínában elúzi egy bamba
tábornok a parasztokat
kis telkükről. Had fenyeget,
vérben áznak a tiszta vásznak.
Kínozzák a szegényeket.
Hadi uszítók hadonásznak.

d) Mindehhez mintegy alapfeltétel, hogy a költő a nyelv belső lehetőségeit kibontsa, hogy behatoljon a szó és mondat bensejébe, hogy higgyen a szó erejében. Az 1920-as évek közepén a későszimbolista és utóbb a szürrealista nyelvszemlélet hatására „a költészet, a szó, mint mágia, mint bűbáj és varázslat” elvét és gyakorlatát is kipróbálja; (nem le-

becsülendő szerepet játszik a közvetítésben Németh Andor).
Így is keletkeznek nyelvi játékaik:

Mikor a szeretők veszekednek,
akkor hajlongva magasodnak,
mikor a szeretők ölelőznek,
akkor a földdel elsimulnak.

Énekeljünk –
haja ha!
Bömbölgjünk –
böm-böm-böm!
Susogjunk, hogy
sususu –
üss egyet a
hátamba!

Innen is magyarázhatók a groteszk, a kancsal szépség, a szójáték kedvtelése a korai években, a bővülő-bájoló jelleg.

Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékelő derűvel,
tavi csokolással.

Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.

És mindebből később is megmarad a ritka szavak ízlelő kedvtelése, a hangzás titkainak fürkészése:

Bennem a mult hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam –

Bajszom mint telt hernyó terület
előllant ízű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihül.
Dehát kinek is szólanék –

És a szó hatalmát újból és újból megfogalmazva versben és prózában (a *Falu* és a *Szerkesztői üzenet* soraira gondolunk – avval persze, hogy a „szó” itt már csak jele – vagy metaforája – az „értelmes beszéd”-nek a „kommunikáció képességé”-nek, sőt a „szabadság”-nak).

A nyelv lehetőségeinek végső kibontása pedig az utolsó években már a „nyelvtani-logikai asszociációk” (Mezey Katalin igen találó megjelölése) formájában valósul meg:

„Nyelvtani-logikai asszociáción azt a fajta képzettársítást értem, amikor nem a fantázia hívja elő a pszichológia mélységében gyökerező képtársulásokat, hanem a végiggondolás, a megfogalmazás folyamata teremt kapcsolatokat a mindennapi szemlélet számára távol fekvő fogalmak között, felmutat csak egy-egy szöveggörnyezetben érvényes vagy éppen filozófiai, mélyen gyökerező fogalomkapcsolatokat. Jellegzetes példája ennek a *Le vagyok győzve* második-harmadik strófája:

Szurkálnak, óvnak tudós orvosok,
írnak is nékem, én hát olvasok.
S „dolgozom”, imhol e papírhalom –
a működésben van a nyugalom.

Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem –
köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.

Az „írnak is nékem, én hát olvasok” jellegzetes nyelvtani asszociáció. A harmadik versszak ellenpontozása viszont logikai-fogalmi társításokon alapszik.⁴

A szó sajátos szerepére, önálló, a műalkotásban születő-keletkező voltára utolsó versei egyikében érzékeny elemzéssel mutat rá újabban két fiatal kutató.⁵

⁴ Mezey Katalin felszólalása a *József Attila öröksége* c. kötetben (Bp., 1974. 38.)

⁵ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, *Literatura* 1979/1.

A szó hatalmát, önállóságát, a nyelv erejét erősíti József Attilánál az is, hogy ironikusan —, kívülről nézni is tudja önmagát és a nyelvet. Nem egy vers idézőjel-hatásra, a szó ironikus idézésére épül (Légy ostoba!). A *Születésnapomra* minden csattanója ilyen, a szó lehetőségeit végsőkéig kihasználó, játékos, — s mégis (vagy éppen azért) mély értelmet sugalló szóismétlés. Játsszani akar, játszik a leghalálosabb pillanatban is.

Ime, itt a költeményem
 Ez a második sora.
 K betűkkel szól keményen
 címe: „Költőnk és Kora”.
 Ugy szállong a semmi benne,
 mintha valaminek lenne
 a pora. . .

Szinte legutolsó percéig tud játszani a nyelvvel: az élettől is szójátékkal búcsúzik: „*Megállapíthatom magam*” — írja.

IV.

József Attila költői nyelvének egy néhány jellegzetességéről szoltunk —, de egy alkotó költői nyelve és a mindennapok rétegzett nyelve között általában is, de a mai magyar irodalomban is, ha kisebb szögű, de azért „rés”, *écart* áll fenn. És mégis: talán egy alkotó költői nyelve — igaz, nem rövid idő alatt, kismértékben alakítólag hat előbb más írók nyelvére —, ezen keresztül a tanulmány, az esszé írott nyelvére, majd az újságnyelvre —, általában a tömegkommunikációs eszközök nyelvére. Végül — nem utolsósorban —, legalább egyes elemei behatolnak a köznyelv rétegeibe is az iskola közvetítésével. (A „város pereme”-szerű kifejezések már beleivódtak a nyelvbe; ugyanígy az „Ember vörös csillaga” is vagy a „proletár utókor”, „szabadság és rend” összefüggését az ő szavával

mondjuk, „fehérek közt egy európaít” vele keresünk). Talán éppen azért alakíthatta, befolyásolta költészetünk nyelvét, de tágabban az irodalom nyelvét, a tanulmány nyelvét, általában a magyar nyelv lehetőségeiről való tudásunkat József Attila költői nyelve, mert a magyar nyelv lehetőségeit kutatta –, azt igyekezett tágítani. És talán azért is, mert az ő lírája – mint másutt utaltam rá –, bár mindenestül új költészet, mégsem járt a mallarméi hermetizmus útján –, sőt: már indulásakor közelebb van a köznyelvhez, mint Adyé –, egyébként egész nemzedékével közös törekvésként.

A századelejei nagy nyelvrobbantás – nálunk az Adyéké és az expresszionistáké – után József Attila és kortársai látszólag kiegyensúlyozottabb „normálisabb” nyelvállapothoz tértek vissza –, közelebb a népnyelvhez (vagy inkább a népdalok és népballadák nyelvéhez) s a köznapok nyelvéhez. De már ez is „idézőjeles” nyelv volt –, nem innen, de *túl* a nyelv relativizálásának forradalmain. József Attila úgy volt egyszerű, hogy tudta, könnyebb bonyolultnak lennie, tudta, hogy a nyelvet lehet és kell is formálni és alakítani (ne feledjük például, hogy Bécsben K. Bühlert hallgatta); tapasztalta is hogy viszonylagosabb, mint gondolták – de ő egy új rend, egy új értelmesség, egy újjáteremtett, újjáteremtendő nyelvi konvenció érdekében alakította tovább. A *Költőnk és Kora*, utolsó szakasza lehetne példa erre mindenentüli, bonyolultságon túllevő egyszerűsége:

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

A nyelv egyszerűsítésével s ugyanakkor lehetőségeinek tágításával, a *pontos szó*, szabatosság keresésével József Attila

nemcsak a magyar, de az európai irodalomban is egy jelentős áramlatba kapcsolódott.

Az európai baloldali – szocialista vagy radikális, humanista – költők egy olyan sorába, akik éppen ezt az új érzéletes pontosságot –, racionális alapú, de metaforikus szabatoságot keresték, akik hazájuk költői nyelvét a népmesék és a modern városi nyelv szavaival dúsították: Rafael Alberti, vagy Paul Éluard, vagy Stephen Spender lehetne erre az újrafogalmazó új költői nyelvre a példa.

Költészetének tartalmai mélyen érintenek ma is minket, – nyelve azért is hat, alakít, formál még nyelvünkön.